

ТИЛ БИРЛИКЛАРИНИНГ ХИССИЙЛИК ТАБИАТИ

Д.М.Бузрукова – ўқитувчи
Фаргона давлат университети

Таянч сўзлар: хис-туйғулар, хиссий концепт, интеграл, этник ва касбий фаркланиш, типология, вербал ва невербал, лексик, фразеологик.

Ключевые слова: чувства, эмоциональная концепция, интеграл, этническая и профессиональная дифференциация, типология, вербальные и невербальные, лексический, фразеологический.

Key words: emotions, emotional concept, integral, ethnic and professional differentiation, typology, verbal and non-verbal, lexical, phraseological.

Тилшунослик нуқтаи назардан В.И.Шаховскийнинг фундаментал тадқиқотларида тилда хиссиётларни ифодаловчи тил бирликларининг борлиги илмий асосланган. Тилшунос олим инсонларга хос бўлган когнитив жараёни лисоний шахснинг тафаккури ва онги инсон хиссиётлари билан узвий боғлиқлигини таъкидлайди.

Инсон хис-туйғулари оламини ангалтувчи хиссий-концептлар хис-туйғулар билан бирга ҳар даврга хос бўлган миллат ва жамиятнинг ижтимоий-маданий кўрсаткичларидаги ўзгаришларни, ахлоқий қарашлар тизимидаги афзалликларни ўзида акс эттириб келмоқда.

Рус тилшунослигида хиссий концептлар универсал деб тавсифланади, чунки айнан хиссий концептларгина турли этник гуруҳ вакиллари бир-бирига кўпроқ ёки камроқ ўхшаши мумкинлигини сезиларли даражада кўрсатиб туради [3:86]. Шу билан бирга, хиссий концептлар этносспецификлиги билан ажралиб туриши аҳамиятли бўлиб, бу эса “индивидуаллик” билан боғлиқ ҳолда хиссий тенденцияни маълум бир маданиятнинг миллий кўрсаткичи деб тавсифлашга имкон беради.

Шундай қилиб, оламини хиссий концептуаллаштиришнинг ажралмас таркибий қисми сифатида, инсонларга хос бўлган хиссиётларни ифодаловчи концептлар тушунилади.

Концептларни ўрганишга бўлган интеграл ёндашув “хиссий концепт” атамасини қайта кўриб чиқишни, аниқлаштиришни талаб қилади. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда хиссий концепт деганда, бир томондан дунёни билишнинг хиссий шакли бўлган ва тажрибалар орқали фикр шакллари билан боғлиқ бўлган кўп даражали, полиструктурли (маълум ёш, жинс, этник ва касбий фарқланишларга эга) хиссий шаклланиш тушунилади.

Бундай таъриф хиссий концептларни бир неча аспектда кўриб чиқишга имкон беради. Хиссий концептларни ўрганишда когнитив жараёнлар ҳам иштирок этади. Бунда лисоний шахснинг она тили луғат бойлиги тўғрисидаги билимлари ва онгда ичкилаштирилган воқелик объектлари, ҳамда ҳодисаларни ифодаловчи концептуал тузилмани шакллантиришни ўз ичига олган лингвистик қобилиятни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

М.А.Красавскийнинг докторлик диссертациясида хиссий концептлар типологияси ишлаб чиқилган бўлиб, у концептларни рамзийлаштириш усулига кўра (рамзий маънога эгаллигига кўра) вербал ва невербал турларга ажратилади. Олим хиссий концептларни биринчи бўлиб концептуал асосига кўра, яъни ифодаланиш воситаларига (лексик, фразеологик) ва фаолият доирасига кўра ҳам бир неча гуруҳга бўлади. Ижтимоий хусусиятларига кўра тадқиқотчи универсал ва индивидуал хиссий концептларни фарқлайди [1:374].

Хиссий концептлар - маданий концептларнинг бир тури бўлиб, улардан кўшимча хиссий қийматга эгаллиги ва субъектив баҳоловчи хусусиятлари билан ажралиб туради. Ҳар бир хиссий концептлар хусусан, “газаб”, “даҳшат”, “қўрқув”, “нафрат”, “муҳаббат”, “қувонч” кабиларнинг семантик-психологик ва хиссий-эстетик реаллашуви тил ташувчиси бўлган лисоний шахс хиссий-лисони онгда индивидуал, маданий ва фаол коммуникатив хатти-ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари билан фарқланади.

Когнитив фаолиятнинг асоси бўлган хиссий концептлар таркиби ва мазмуний тузилиши индивидуал ёки жамоавий тасаввурда ҳосил бўлган ва маълум бир этнос, унинг вакиллари хотирасида сақланадиган элементар концептуал ва мажозий маънолар билан шаклланади.

В.И.Шаховский хиссий маъно, хиссий коннотация ва хиссий салоҳият тушунчаларини фарқлашга асосланган эмоционал лексика типологиясини ишлаб чиқди. Бу компонентларнинг турли бирикмалари, олимнинг фикрига кўра, хиссий лексиканинг уч гуруҳини ташкил этади: аффектив сўзлар (хиссий маъноси бу сўзлар семантикасининг ягона компоненти бўлган ундовлар, вулгаризмлар ва хиссий-баҳоловчи сифатлар); коннотатив маънога эга сўзлар (асосий мантикий-объектив маъно билан бир қаторда хиссий маъноларни ўз ичига олган сўзлар); потенциал ёки контекстуал хиссиётларни (мулоқот контексти ва вазиятга қараб хиссий маъно касб этадиган сўзлар) [4:20-21]. Шунга кўра, олим сўзларнинг хиссий семантикасининг уч хил тури мавжудлигини таъкидлайди: айнан хиссиётнинг ўзи, хиссиётлар сўз маъноларини реаллаштирувчи сифатида ва вазият билан боғлиқ хиссийлик [5].

Бундан ташқари В.И.Шаховскийнинг фикрича, сўз семантикасида маънонинг учта компонетини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) мантикий объектив;
- 2) хиссий;
- 3) функционал-услубий.

Тил бирликларининг хиссийлик табиати ана шу компонентлар бирикмасига боғлиқ. Агар сўз таркибида хиссий ва функционал-услубий компонентлар бўлса, бу сўзнинг лексик маъноси хиссий-афектив; ҳар уччала компонент қатнашганда сўзнинг лексик маъноси хиссий-коннотатив бўлади; агар сўз семантикаси мантикий-объектив ва функционал-услубий компонент билан ифодаланган бўлса, у ҳолда бу сўз семантикасида хиссийлик бўлмайди, яъни сўз хиссий маъно ифодаламайди [5].

Шундай қилиб, олим тилнинг хиссий бирликларида маъносида хиссий компонент - “эмосема” ни ўз ичига олган сўзларни киритади. “Эмосема” тушунчаси В.И.Шаховский томонидан семантик хусусияти ва маъно аниқлаштирувчининг комбинацияси сифатида сўзловчининг хис-туйғулари билан боғлиқ бўлган ҳамда сўз семантикасида ифодаланган “эмотивлик” ва “сема” нинг алоҳида турини белгилаш учун киритилган.

Хиссий концептларнинг таркибий тузилиши ҳақида Г.Носирова кўплаб тадқиқотчилар фикрини ўрганиб, ЭК бошқа тушунчаларга қараганда анча мураккаб ва нозик тузилишга, бой концептуал таркибга эга, улар субъектив, уларнинг моҳияти ноаниқ, натижада ЭК тузилиши ва таркибини аниқлаш анча муаммоли деган хулосага келади.

Бизнинг кузатишларимизга кўра, хиссий концептлар турли тизимли тилларда, яъни маълум бир лингвомаданият вакиллари онгда умуминсоний ёки этник жиҳатдан шартланганлиги сабаб ўзига хос хиссий-лисони манзарани ҳосил қилади.

Хиссий концептларни турли тизимли тилларда ўрганиш, мураккаб ва кўплаб омилларни ҳисобга

олишни талаб қилади. Ҳиссиётлар таснифи асосида ҳиссий концептларни кўриб чиқиш эса алоҳида субъективлик билан ажралиб турадиган ҳиссий кечинмалардаги чалқашликни олдини олади.

“Муҳаббат” ҳиссий концепти ҳар қандай лингвомаданиятнинг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади. Инглиз тилида “love”, рус тилида “любовь”, ўзбек тилида эса “sevgi” ёки “муҳаббат” концепти инсон онги ва ҳис-туйғуларининг асосий категорияси сифатида ўрин эгаллайди. Инглиз ва руслар ҳиссий-лисоний олам манзарасини чуқурроқ таҳлил қилиш учун ҳар икки тилда “муҳаббат” концептига энг яқин “симпатия”, “sympathy”, “страсть” “passion” сўзларини танлаш керак бўлади. Ушбу тушунчалар универсал таърифга эга эмас ва уларнинг ҳар бири ўз талқинига эга. Шундайлигига қарамай, бу тилларда сўзлашувчилар ҳиссий-лисоний манзарасида “муҳаббат” концептига юқорида келтирилган сўзлар маъно жиҳатдан боғланган.

Адабиётлар

1. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах : монография. – Москва: «Гнозис», 2008. – С. 374.
2. Носирова Г.М. Оламнинг лисоний манзарасида эмоционал концептлар. Филол.фан. д-ри. ...(DSc) дисс. –Тошкент: 2021. 21-б.
3. Шаховский В. И. Эмоциональные культурные концепты: параллели и контрасты. // Языковая личность: культурные концепты: Сб. науч. тр./ВГПУ, ПМПУ. - Волгоград – Архангельск: 1996. - С. 86.
4. Шаховский В.И. Типы значений эмотивной лексики // Вопросы языкознания. 1994. № 1. – С. 20–21.
5. Шаховский В.И. Эмотивная лингвоэкология: комплексный подход к изучению языка, речевой деятельности и человека // Вопросы психолингвистики. 2014. № 1 (19). – С. 13–22.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ҳиссий концептлар семантик – психологик ва ҳиссий-эстетик реаллашуви тил ташувчиси бўлган лисоний шахс ҳиссий – лисоний онгида индивидуал, маданий ва фаол коммуникатив ҳаракатлар ўзига хос хусусияти билан фарқланиши кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается семантико-психологическая и эмоционально-эстетическая реализация эмоциональных концептов в эмоционально-языковом сознании языковой личности - носителя языка, отличающегося характеристикой индивидуально-культурных и деятельностных коммуникативных действий.

SUMMARY. In the article, the semantic-psychological and emotional-aesthetic realization of emotional concepts is considered in the emotional-linguistic consciousness of the linguistic person who is the carrier of language, which is distinguished by the characteristic of individual, cultural and active communicative actions.

KIYIM-KECHAK NOMLARINING TURKIY TILLARDAGI TASNIFI MASALASI

(bosh kiyimlar misolida)

G.Danabayeva – magistrant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: kiyim, kiyim-bosh, bosh kiyim, qalpoq, doʻppi, taqiya, kalapoʻsh, quloqchin, boʻrk, telpak.

Ключевые слова: одежда, головной убор, шапка, тюбетейка, калапуш, ушанка, бурк, тельпак.

Key words: clothes, headwear, cap, skullcap, kalapush, earmuff, burk, telpak.

Kiyim insoniyat tarixining ilk davrlarida tashqi taʼsirlardan muhofaza qilish vositalaridan biri boʻlgan boʻlsa, keyinchalik uning vazifasi doirasi kengayib, boshqa xususiyatlar ham kasb etdi. Ayni damda kiyim insonni tashqi taʼsirlardan muhofaza qilish bilan birga, uning ijtimoiy taraqqiyot faktorlari majmuini oʻzida aks ettiruvchi, inson tanasini u yoki bu darajada berkitib, oʻrab, bezab turuvchi narsalar yigʻindisidir. U ijtimoiy hodisa boʻlib, jamiyat taraqqiy etgan sayin u ham taraqqiy etib, rivojlanib boradi.

Insonning kiyinish ehtiyojini oʻtovchi buyumlar majmuining umumiy nomi oʻzbek adabiy tilida *kiyim*, *kiyim-kechak*, soʻzlashuv nutqida *yengil*, *yengil-bosh* (*yengilvosh*), *kiyim-bosh* (*kiyimvosh*), *ust-bosh* (*ustvosh*) kabi atamalar bilan ifodalanadi. Kiyimlar inson tanasining qaysi qismiga kiyilishiga, yaʼni turiga qarab kiyim-kechak nomlarining turkiy tillardagi leksik-semantik xususiyatlarini koʻrib chiqamiz.

Dastlab kiyim-kechak nomlariga xalqimiz qarashlarining har xil diniy tushunchalarga, irimlarga bogʻliq maʼno anglatishi haqida, xususan bosh kiyimlar borasida ozgina toʻxtalib oʻtmoqchimiz. Turkiy xalqlarning aksariyatida bosh kiyim hozirgi kungacha kiyeli deb uni yuqoriga ilib qoʻyish, yerga qoʻymaslik, oyoqqa bosmaslik lozimligi haqida koʻp ishonch bilan irimlar mavjud. Xalqimizda: «erkak kishilarning dasturxon boshida yalangbosh oʻtirmasligi, ovqatdan keyin fotiha qilganda

Tadqiqotchisi G.Nosirovning taʼkidlashicha, emosional konseptlarning funktsiyalari kabi xususiyatlarini ajratib kўrsatish mumkin: til – madaniyat va mentalitet maʼxusuli bўlib, emosional konseptlar naʼfaʼkat insonning emosional olamini aks ettiradi, balki his-tuygularning namoʻn bўlishini tartibga soladi, his-tuygularni boshdan kechirish jaraʼnida odam uchun hatʼti-xarakatlarining ayrim strategiyalarini belgilaydi. Odatda, bunday strategiyalar millatning, jamiyatning tarixiy rivojlaniishi jaraʼnida shakllanadi va turli mamlakatlarida turlicha bўladi. Masalan, ўzbeklar uchun umuman notanih bўlgan "Venetta"ni olsak, bu Italiya jamiyati tomonidan kasos olish niyati – belgilangan hatʼti-xarakatlar strategiyasi sifatiʼda tushunilishini eslashning ўzi kifoya [2].

Boʻshaka aytganda, madaniy jihatdan shartlangan hisсий konseptlarni hisсий semiotikani hisobga olgan holda ўrganih zarur.

bosh kiyim kiyib qurʼon oʻqishi lozim, yoʻqsa uyning barakasi qochadi. Ayol kishi yalangbosh yurishga boʻl-maydi, elning baxti qaytadi» -degan irimlar bor [1:27-28]

Oʻzbek tilida bosh kiyim guruhiga kiruvchi kiyimlar ikki qismga ajraladi: a) boshga kiyiladigan kiyimlar b) boshga oʻraladigan kiyimlar

Erkak kishilarning bosh kiyimi nomlari oʻzbek tilida: *qalpoq*, *doʻppi*, (*taqiya*, *kalapoʻsh*), *quloqchin*, *boʻrk*, *telpak*; qoraqalpoq tilida: *boʻrik*, *soppas*, *qurash*, *degeley*, *telpek*, *shoʻgirme*, *qulaqshiʼn*, *yshqulaq*, *iytqulaq* va rus tilidan kirgan: *kubanka*, *furajka*, *pilotka* nomlari eskirgan nomlar boʻlsa, *qalpaq*, *papaq*, *toppi*, *tumaq*, *malaqay*, *taqiya* atamalari esa hozirgi qozoq va qoraqalpoq adabiy tilida unumli ishlatiladi. Shuningdek, bosh kiyimlar orqali erkak kishilarga nisbatan yigitlik vazifasini bajarishda ramziy maʼnolarga ishora qilinib «*boshingda telpaging bor, yigit kishisan, bir soʻzli boʻl*» degan maʼnoda qoʻllaniladi. Qoraqalpoq tilining lugʻat tarkibida *boʻrik*, *oramal* obrazli motivda xalqimiz dasturiga xos ramziy maʼnolar ham keng qoʻllaniladi. Masalan: Qiz oʻsse eldin koʻrki, Ul oʻsse eldin boʻrki. *Oramal* ton bolmaydi, jol boladi (Xalq naql-maqollari). Yuqorida keltirilgan bosh kiyim nomlari *telpek*, *boʻrik* kiyimlari orqali erkak kishilarning yigitlik or-nomusi, roʻmol ayollarning turmush yoʻlini belgilab beradigan ramziy xarakterga ega.

Ayol kishilar bosh kiyimi nomlarining deyarli koʻpchiligi bosh oʻrash va yopinchiq xizmatini bajaradi.